

en dat zij er minder mee hebben kunnen doen dan gehoopt en verwacht. Bij de ene auteur komt dit duidelijker naar voren dan de ander; die over de kerkgebouwen en klokken zijn het meest uitgesproken in hun oordeel: 'Een gemiste kans'. Maar ook over één van de beter beantwoorde vragen (die over de volkscultuur) wordt gezegd: 'Als totaliteit hebben zij zich (=de schoolmeesters) niet al te best van hun taak gekweten'. Krijgen zo de schoolmeesters door hun ongeïnteresseerdheid en plichtmatigheid een veeg uit de pan, de meeste schuld wordt echter bij de Commissie van onderwijs gelegd: geen goede vraagstelling, te naïef, geen samenhang tussen de vragen etcetera.

Mijns inziens is deze kritiek toch wat al te streng en worden de auteurs 'gehinderd' door onze moderne vraagstelling. Accoord, wij zouden graag wat meer willen weten over de toenmalige situatie, maar gezien onze magere kennis mogen wij met het gebodene in de rapporten wel degelijk tevreden zijn. Ook hier geldt: beter een half ei dan een lege dop!

H. Boels

F. A. Hartsen, *Nederlandsche toestanden. Uit het leven van een lijder*, N. Maas, ed. (Egodocumenten XIII; Hilversum: Verloren, 1996, 221 blz., f40,-, ISBN 90 6550 146 0).

In de keurig verzorgde reeks Egodocumenten van uitgeverij Verloren is dit deeltje gewijd aan een publicist uit de negentiende eeuw: jonkheer dr. F. A. Hartsen (1838-1877). Zijn 'autobiografie' is geheel opgenomen (108-203) en in de inleiding (7-100) citeert Nop Maas uitgebreid uit zijn andere publicaties. Een lijst van Hartsens publicaties, aantekeningen bij de autobiografie en een register completeren het boek.

Hartsen kwam uit een gegoede familie, zodat hij nooit heeft hoeven te werken om in zijn onderhoud te voorzien, en leed sterk aan Weltschmerz, nog versterkt door zijn tuberculose, die hem het excuus verschafte van dag tot dag te leven en zijn meningen te publiceren alvorens ze te hebben uitgewerkt en overdacht, omdat hij dacht wel jong te zullen sterven. Hij greep deze ziekte ook aan als reden zich gekwetst te tonen wanneer mensen op zijn zeer onaangepast gedrag afwijzend reageerden.

De autobiografie is weinig evenwichtig opgezet: jeugdanekdotes beslaan 40 pagina's, liefdesperikelen 15 en een tirade waarin hij zich ervoor verdedigt vaak van mening te veranderen 10.

Zijn jeugdherinneringen zijn weinig opzienbarend, veel katekwaad en kinderleed, al verbaas ik mij erover dat op minstens twee scholen voor een kind van 14 jaar roken en regelmatige dronkenschap normaal schijnt te zijn gevonden.

Openheid praktiseert hij tot het ziekelijke toe, ook over zijn afgewezen huwelijksaanzoeken. In Cannes trouwt hij met een katholieke Engelse. Zijn verontschuldiging hiervoor is dat hem na vijf afwijzingen duidelijk is geworden dat hij geen Hollandse, protestantse, vermogende vrouw kan krijgen. Na een tijdelijk enthousiasme voor het 'roomse' geloof, dat hij in verschillende zelf uitgegeven brochures aan de Nederlandse bevolking aanbeveelt, volgt de terugslag: discussies waarin zijn vrouw bij haar overtuiging blijft, kan hij niet verdragen, en als zij en zijn broer zich verzetten tegen intieme correspondentie en contacten met een andere vrouw, Marie Anderson, zijn zij inhumain. Hij gaat met Marie weg, en is ervan overtuigd dat het verlopen van zijn huwelijk niet aan zijn karakter kan liggen: ' Anders had mijn nieuwe vriendin daar ook wel over geklaagd'. Zijn leed heeft hij de neiging te dramatiseren: 'Ik verlang zo naar rust. Wat is de zachtste dood? Opium? De polsen doorsnijden? Een kogel door het hart? Alles vereist energie, en energie heb ik niet!'

Tot zijn 31e jaar blijft hij over talloze onderwerpen, maar vooral godsdienst, filosofie en psychologie schrijven. Omdat hij vaak van mening verandert en zeer zelfingenomen en polemisch schrijft, krijgt hij weinig respons en heeft waarschijnlijk weinig invloed gehad. Hij besluit zijn memoires met: 'waarde lezer, laat U niet door vooroordeel terughouden, mijn wetenschappelijke geschriften te lezen; waarlijk menigeen vindt daar de oplossing van menig vraagstuk hetwelk hem lang reeds getob heeft gebaard'.

De inleiding geeft een rijke bloemlezing uit het werk van deze veelschrijver, op een vriendelijk-afstandelijk en soms licht ironische wijze becommentarieerd. De vergelijkingen met Don Quichot en Multatuli zijn treffend getrokken: zoals de eerste is voornamelijk hijzelf de oorzaak van zijn problemen en zoals de laatste is hij onverwrikbaar overtuigd van zijn eigen gelijk. Multatuli was echter enigermate consequent en vocht tegen reële problemen.

Ik kan het dan ook niet eens zijn met de wat braaf geformuleerde epiloog, waarin wordt gepoogd Hansen nog enig belang te geven. Zijn 'botanische onderzoeken' — botaniseer-bezigheden lijkt me een betere term — dankten hun bedankbriefje waarschijnlijk eerder aan Hartsens afkomst en de hoop op subsidies dan aan hun kwaliteit. Zijn overige publicaties zijn door tijdschriften en kranten geweigerd en konden slechts in eigen beheer uitgegeven als brochures of als advertenties worden geplaatst — en zelfs deze werden wel geweigerd. Neen, wat mij betreft een terecht vergeten figuur.

W. Pelt

J.-M. Wautelet, *Structures industrielles et reproduction élargie du capital en Belgique (1850-1914)* (Dissertatie Leuven 1995, Publications de la Faculté des sciences économiques, sociales et politiques de l'Université catholique de Louvain. Nouvelle série CCXLI, Développement II; Leuven: Academia, [S.l.]: L'Harmattan, 1995, 417 blz., Bf 1150,-, ISBN 2 87209 398 2 (Academia), ISBN 2 7384 3161 5 (L'Harmattan).

Het boek analyseert de ontwikkeling van de industriële productiestructuur en van de kapitaalvorming in België van het midden van de negentiende eeuw tot aan de Eerste Wereldoorlog. Het vertrekt van de vraagstelling dat het industrialiseringsproces (of om de auteur te citeren: 'de door industriële sleutelsectoren gebrachte dynamiek') niet langer mag beschouwd worden als een 'Deus ex Machina' (een dynamiek die specifiek zou zijn aan de zogenaamde sleutelsectoren), maar eerder als het resultaat van interacties tussen de verschillende (ook traditionele) elementen van het productiesysteem (institutionele achtergrond — industrie, landbouw — industrie, ...). Met deze stelling veronderstelt de auteur een diepe samenhang tussen de groei van enkele spitssectoren en de globale maatschappelijke ontwikkeling. Het boek wil met andere woorden geen lineair-sectoriële studie zijn van een (enkele) nijverheidstak(ken) en zijn (hun) mogelijk effect(en) op de globale groei van de nationale economische structuren.

De studie bestaat uit twee grote delen. Na een inleidend hoofdstuk waarin de auteur zijn concepten afbakt en een empirisch kader (industriële productie, volume actieve bevolking, ...) biedt, worden in een eerste deel de globale machtsverhoudingen en interacties tussen de verschillende elementen van het economisch systeem en de industrie geschetst [hoofdstuk 2: industrie-landbouw (evolutie landbouwstructuur en -productie, arbeidsmobiliteit tussen beide sectoren); hoofdstuk 3: Staat-economie (invloedssfeer van de staat in de nationale economie via budgettaire of wetgevende activiteit); hoofdstuk 4: dynamiek en concurrentie van internationale markten versus nationale industriële productiestructuur; hoofdstuk 5: arbeidsverdeling